

Chaturbhujeshwar Academic Journal (CAJ)**ISSN: 3021-9442 (Print)**eJournal Site: <https://www.cjmcsarlahi.edu.np/publication>

Peer-Reviewed, Open Access Journal

Article Info:

Received: July 23, 2024

Revised: Oct. 25, 2024

Accepted: Nov. 02, 2024

विनिर्माणको सैद्धान्तिक स्वरूप**Kamal Prasad Joshi**

Chaturbhujeshwar Janta Multiple Campus, Nepal

ORCID: 0009-0001-2923-1625

Corresponding Email: kamalpdjoshi1983@gmail.com**लेखसार**

प्रस्तुत अध्ययन विनिर्माणको सैद्धान्तिक स्वरूप के कस्तो छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधानमा केन्द्रीत छ । पुस्तकालयबाट सङ्कलित सामग्रीलाई गुणात्मक विधि अवलम्बन गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । विनिर्माण फ्रान्सेली दार्शनिक तथा चिन्तक जाक डेरिडाद्वारा प्रतिपादित तथा पाल डि म्यान, जे हिलिस मिलर, जियोफ्री हार्टम्यान, हेराल्ड ब्लुमहरूद्वारा अभि विस्तारित पारिएको पाठ विश्लेषण गर्ने एक नवीन चिन्तन हो । डेरिडाले परम्परित मान्यतालाई शब्दकेन्द्रवादको आरोप लगाउँदै यसका विरुद्ध विभेदकताको सिद्धान्त प्रस्तुत गरेका हुन् । उनले भाषा आलङ्कारिक हुन्छ, यसले बहुल अर्थको सिर्जना गर्छ भन्ने मान्यता अधि सारेका छन् , विधा शुद्धता तथा मौलिकता भन्ने अवधारणालाई मानेका छैनन् , ज्ञानका जुनसुकै अनुशासन एकअर्काबाट प्रभावित हुने धारणा राख्दै अन्तर्पाठीयताको विचार अधि सारेका छन् , भाषिक अर्थ लेखकीय अधीनमा नरहने भन्दै कृतिमा लेखकीय दावीको विरोध गरेका छन् , यसका ठाउँमा पाठक र पाठलाई मान्यता दिएका छन् तथा वैज्ञानिक दावा एवं इतिहासलाई पनि अस्वीकार गरेका छन् । अतः विनिर्माणका यिनै वैचारिक पक्ष र स्वरूप पक्ष दुवैलाई ध्यानमा राखेर जब पाठको सघन पठन गरिन्छ, अवशेषको खोजी गरिन्छ , विभेदकतालाई पहिल्याइन्छ , आलङ्कारिकता र अन्तर्पाठीयतालाई खुलस्त पारिन्छ तब मात्रै विनिर्माणको पठनले पूर्णता पाउँछ । यहाँ विनिर्माण सम्बन्धी मूलभूत मान्यताको समष्टि रूपमा अध्ययन विश्लेषण गरी विनिर्माणको सैद्धान्तिक स्वरूप पहिल्याउने प्रयास गरिएको छ । नेपाली भाषामा विनिर्माणमा मात्र केन्द्रीत भएर गरिएका सैद्धान्तिक अध्ययनको अभाव छ त्यसैको परिपूर्तिकोलागि यो अध्ययन गरिएको हो । अतः विनिर्माण सिद्धान्तबाट प्रभावित प्रयोगशील पाठको व्याख्या विश्लेषणकालागि यो लेखले प्रारूपको काम गर्ने तथा उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : विभेदकता, आलङ्कारिकता, अन्तर्पाठीयता, विधामिश्रण ।

विषयपरिचय

विनिर्माण शब्द अङ्ग्रेजी भाषामा प्रचलित 'Deconstruction' को नेपाली रूपान्तरण हो । यसका प्रथम प्रयोक्ता फ्रान्सेली दार्शनिक, चिन्तक तथा भाषाविज्ञानी जाक डेरिडा (सन् १९३०-२००४) हुन् । उनले सन् १९६६ मा स्टकचर, साइन एन्ड प्ले इन दि डिस्कोस अफ् ह्युमन साइन्स नामक निबन्ध तथा सन् १९६७ मा अफ ग्रामोटोलोजी, स्पिच एन्ड फेनोमेना, राइटिङ्ग एन्ड डिफरेन्स, सन् १९७२ मा पोजिसन्स, मार्जिन्स अफ फिलोसफी, डिसेमिनेसन, ग्ला (सन् १९७४), स्पर्स (सन् १९७६), स्पेक्टर्स अफ मार्क्स (सन् १९९३) अफ हस्पिटालिटी (१९९७) जस्ता कृतिका माध्यमले विनिर्माणको प्रवर्तन, प्रवर्द्धन गरेका हुन् । डेरिडाबाट प्रभावित भई अमेरिकी यल विश्वविद्यालयका प्राध्यापकहरू पाल डि म्यान, जे हिलिस मिलर, जियोफ्री हार्टम्यान, हेराल्ड ब्लुमहरूले आ आफ्ना छुट्टै कृतिहरूका माध्यमले अमेरिकामा विनिर्माणलाई व्याख्या र विस्तार गर्दै यसलाई अगाडि बढाएका छन् । यसरी डेरिडालगायत अन्य विभिन्न विद्वानहरूले विनिर्माणलाई व्यापक र विस्तारित रूप दिएका छन् । अहिले साहित्य दर्शन लगायत र अन्य विविध विद्यामा पनि विनिर्माणको प्रयोग भएको देख्न सकिन्छ ।

डेरिडाबाट प्रचलनमा ल्याइएको विनिर्माण पाठ अध्ययनको एक पद्धति हो । उनले भाषाको चिन्तन विश्लेषण गर्दै पश्चिमी ज्ञान परम्परालाई आलोचना गरेका छन् । जस्तो कि वाक् लेखन, दिन रात, उज्यालो अँध्यारो, प्राकृतिक कृत्रिम, देव दानव, पुरुष स्त्री, आदिमा द्विचर विभाजनको श्रेणी कायम गरी अधिल्लोलाई विशेष मान्यता प्रदान गरी त्यसकै आधारमा निर्णायक व्याख्या दिने र पछिल्लोलाई गौण बनाउने तथा दबाउने पाश्चात्य चिन्तन परम्परालाई डेरिडाले लागोसेन्टिक, मूलको खोजी गर्ने, आफ्नो निश्चित ध्येय प्राप्तिका लागि यसो भएको अर्थात् ज्ञानको रूपमा राजनीति भएको भन्दै यसलाई अस्वीकार गरी विनिर्माण को प्रवर्तन गरेका हुन् । भाषा आफैमा आलङ्कारिक भएकाले यसबाट प्रदत्त अर्थलाई पनि एकै किसिमले व्याख्या गर्न नसकिने बरु हरेक पाठका विविध अर्थ र व्याख्या हुन सक्ने मान्यता राखेका छन् । “शब्दको अर्थ तिनले जनाउने वाट्य संसारका वस्तुको सन्दर्भभन्दा शब्दहरूका बीचको भिन्नताद्वारा प्रतिपादित हुन्छ (लोहनी र अधिकारी, २०६७ : ३७२) ।” भन्ने मान्यता विनिर्माणको रहेको छ । यसरी परम्परित चिन्तन प्रणालीलाई लागोसेन्टिक भएको बताउँदै डेरिडाले भाषा आलङ्कारिक छ त्यसैले यो बहु अर्थी छ, कृतिले विविध अर्थ बोकेको हुन्छ, यस्तो विविध अर्थको खोजीका लागि उनले विनिर्माण अन्तर्गत विभेद सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका छन् जसमा स्थान, काल, अवशेषका आधारमा भाषिक अर्थको खोजी गरी दचेको, लुकाइएको, प्रकाशमा नआएको अर्थको खोजी गरिन्छ, भने आधिकारिक भनी मानिएको परम्परित व्याख्यालाई उल्ट्याउने अथवा ध्वस्त गर्ने काम हुन्छ, यस अर्थमा विनिर्माणले विध्वंस पछिको निर्माण भन्ने बुझाउँछ । नेपालीमा विनिर्माणलाई विसङ्घटनावाद, विनिर्माणवाद, विसंरचनावाद, विरचनावाद आदि नामबाट चिन्ने गरिएको छ तर पनि ‘विनिर्माणवाद’ शब्द धेरै प्रचलनमा रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययन विनिर्माणको सैद्धान्तिक आधार के कस्तो रहेको छ भन्ने मूल जिज्ञासाको समाधानमा केन्द्रीत छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा विनिर्माणको सैद्धान्तिक ज्ञानलाई पहिल्याउने , पर्गेल्ने प्रयास गरिएकाले गुणात्मक शोध विधिको अवलम्बन गरिएको छ । यसकालागि पुस्तकालय कार्यवाट विनिर्माण सम्बन्धी भएका सैद्धान्तिक तथा समालोचनात्मक कार्यहरूवाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । विनिर्माण सम्बन्धी भएका यस्ता अध्ययनलाई द्वितीय सामग्रीको रूपमा लिइएको छ । उक्त सामग्रीको विश्लेषण गरी विनिर्माण सम्बन्धी वैचारिकतालाई स्पष्ट पार्दै लेखन कार्य गरिएकाले यहाँ निगमनात्मक ढाँचालाई उपयोगमा ल्याइएको छ ।

विनिर्माणका परिभाषा

होलम्यान र हमौन विनिर्माणबारे के भन्छन भने विनिर्माण यस्तो विस्तीर्ण दार्शनिक तथा आलोचनात्मक आन्दोलन हो जो आफ्नो नाम र समसामयिक शक्ति ज्याक डेरिडाका वचन र दृष्टान्तमा पाउँछ (गौतम, २०५९:३१९) ।

आकाश पृथ्वी, पुरुष स्त्री, तार्किक संवेदनशील, पश्चिम पूर्व, सेतो कालो, जस्ता कुनै निश्चित विरोधाभाषी पदानुक्रमलाई बढी मान्यता दिने परम्परालाई उल्ट्याई वर्षौंदेखिको यस्तो स्थापित परम्परित सत्यलाई भत्काउने विचारधारा नै विनिर्माण हो (उप्रेती, २०६८:१२७) ।

विनिर्माणको तात्पर्य केवल लुकेको सत्यलाई उद्घाटन गर्नु होइन, यो केवल द्विचर विभाजकलाई उल्ट्याउनु होइन, तर यो ता मानिसको मनमा लुकिरहेको रहस्यलाई भत्काउनु पनि हो, आधिकारिकको प्रतिस्थापन र हेपिएका निम्नसँगको उच्चको समान र सहसम्बन्ध राख्नु हो, यो एक प्रकारको डेसिमेसन अर्थात् सञ्चार पनि हो (भट्टराई, २०६४:४३) ।

निकोलस रोय भन्छन् कि डेरिडाका टेक्स्टहरू जीवन, जगत, संस्कृति, दर्शन, साहित्य, राजनीति, मृत्यु आदिमा हाम्रो चिन्तनको तरिकाको वर्णन गर्ने र त्यसलाई रूपान्तरित गर्ने काम गर्छन् (गौतम, २०७१:९७) ।

क्रिस वाल्डकले विनिर्माणको भाषिक सन्देहमा केन्द्रीत हुँदै भन्छन के भन्छन् भने भाषाको सुसङ्गत अर्थको सम्भावनामा दार्शनिक दृष्टिले शङ्कालु हेराइ विसङ्घटन हो (गौतम, २०५९:३१९) ।

लक्ष्मण गौतमले कृतिमा केन्द्रीत हुँदै विनिर्माणलाई यसरी चिनाएका छन, “विधागत परम्परागत स्थापनालाई भत्काएर स्थापित विधाका कृतिलाई खण्डीकरण गरी भत्काउनु विनिर्माण हो । यसले परम्परित दृष्टिकोणलाई उल्ट्याउँछ (२०६६:५०) ।”

“समय परिवर्तशील छ र सत्य पनि । त्यही परिवर्तनशील सत्यको प्रत्येक हेराइ विनिर्माण हो (थापा निरव', २०६६:२६) ।”

विनिर्माणलाई सूत्रबद्ध रूपमा चिनाइएको पाइँदैन त्यसैले यसलाई कुनै एक परिभाषामा बाध्न गाह्रो छ । संक्षिप्त रूपमा भन्नुपर्दा यो भाषामा केन्द्रित भएर पाठको आलोचना गर्ने दार्शनिक विचारधारा हो ।

विनिर्माणसँग जोडिएर आउने दुई पदावली उत्तरसंरचनावाद तथा उत्तरआधुनिकता

विनिर्माणवादसँगै जोडिएर आउने पदावली उत्तरसंरचनावाद र उत्तरआधुनिकता हुन् । वास्तवमा उत्तरआधुनिकताले १९६० पछिको पश्चिमी जगतको विविध क्षेत्र कला, साहित्य, रहन, सहन, ज्ञान, विज्ञान, संस्कृति आदिमा देखा परेका नवीन मूल्य मान्यता अर्थात परिवर्तनको स्थितिलाई बुझाउँछ । यस्तो परिवर्तित संसारलाई हेर्न बुझ्न नयाँ दृष्टि दिन विनिर्माण लगायत उत्तरसंरचनावाद, नारीवाद, उत्तरऔपनिवेशकता, नवमाक्सवाद, नवइतिहासवाद, आदिको प्रवर्तन हुन पुग्यो । यी समग्र वाद, दार्शनिक आन्दोलन अथवा साहित्यसिद्धान्तलाई एकै शब्दमा भन्नुपर्दा उत्तरआधुनिकता भनिन्छ । यसरी उत्तर आधुनिकतालाई एउटा छाता संगठनका रूपमा हेरिएको छ । डेरिडाको चिन्तन विनिर्माणले समग्र उत्तरआधुनिकतालाई नै दार्शनिकलाई आधार दिएकाले विनिर्माण र उत्तरआधुनिकतालाई पर्यायको रूपमा पनि बुझ्ने गरिएको छ । नित्सेले ईश्वरको मृत्युको घोषणा गरेर उसलाई संसारको रचयिताबाट अलग्याएका छन् यसकै प्रभाव अथवा प्रेरणामा उत्तरआधुनिकताले लेखकको अन्त्य, इतिहासको अन्त्य जस्ता अनेक अन्त्यको घोषणा गरेको छ । यी अन्त्यका तर्कहरूलाई भाषाशास्त्रीय आधार दिने काम डेरिडाको विनिर्माणले गरेको छ । एकप्रकारले उत्तरआधुनिक साहित्य चिन्तनको साहित्यिक सिद्धान्त वा व्याख्यालाई डेरिडाकै विनिर्माणका रूपमा लिइन्छ (पाण्डेय, २०६५:३४) । यसैगरी विनिर्माणवादी सिद्धान्तको आरम्भसँगै उत्तरसंरचनावादको पनि आरम्भ भएको हुनाले यी दुवैलाई पनि पर्यायवाचीका रूपमा लिने गरिएको छ । उत्तरसंरचनावादमा डेरिडा र उनका अनुयायी (पाल डि म्यान आदि) हरूद्वारा प्रवर्तित विनिर्माण, रोलौं बाँर्थका परवर्तित रचना, जाक लकान र जुलिया क्रिस्तेवाका मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तहरू, माइकल फुकोका इतिहास विषयका रचना, ल्योटाई र जिलस डेल्युजका सांस्कृतिक, राजनीतिक लेखनहरू पर्दछन् । यसैले विनिर्माणभन्दा उत्तरसंरचनावाद व्यापक छ तर पनि विनिर्माण उत्तरसंरचनावादको मूलआधार हो । समग्रमा उत्तरआधुनिकताले होस् वा उत्तरसंरचनाले होस् परम्परित ज्ञान, मान्यता वा विचारलाई उल्ट्याउने महत्वपूर्ण अस्त्रको रूपमा भाषालाई लिएका छन्, यही अस्त्रको प्रयोग गर्दै यी वादहरूले आफूपूर्वका सिद्धान्तमा छरिएको, लुकेको, दबाइएको वा परिवर्तित भएको अर्थ खोजेका छन् जसमा डेरिडाको विनिर्माण सिद्धान्तले भाषिक आधारको काम गरेको छ । कसैकसैले उत्तरसंरचनावाद भनेको मूलतः विनिर्माण नै हो भन्ने बताएका छन् भने कसैले यसलाई विनिर्माण भन्दा फराकिलो आन्दोलन ठहराएका छन् । के कुरा निश्चित हो भने विनिर्माण भन्दा उत्तरसंरचनावाद अवश्य नै व्यापक छ तर उत्तर संरचनावादको मूलधारा भने विनिर्माण नै हो (गौतम, २०५९:३३३) । विनिर्माण भन्दा उत्तरसंरचनावाद व्यापक भएजस्तै उत्तरसंरचनावाद भन्दा पनि उत्तरआधुनिकतावाद व्यापक छ तर यी सबै सिद्धान्त अथवा मान्यतलाई विश्लेषणको बलियो आधार दिने काम विनिर्माणवाटै प्राप्त भएकाले विनिर्माणलाई समग्र उत्तरसंरचनावाद तथा उत्तरआधुनिकताको परिपूरकका रूपमा रहेको छ । डेरिडालाई विनिर्माणका अतिरिक्त उत्तरसंरचनावाद र समग्र उत्तरआधुनिकताकै आधारस्तम्भको रूपमा हेरिएको छ (बराल, २०७३:१४८) । उत्तरआधुनिक साहित्यचिन्तनलाई प्रतिनिधित्व गर्ने एक महत्वपूर्ण चिन्तनका रूपमा विनिर्माणलाई लिइएको छ (बराल, २०६७:१९९) । डेरिडा जब लेभि स्ट्रासको नृविज्ञानमा आधारित प्रत्यक्षवादी संरचनावादलाई नीत्से, हाइडेगर र

विट्गोस्टाइनका सिद्धान्तको साहारा लिँदै विनिर्माणको निर्माणमा उत्रिए अनि उत्तरसंरचनावाद हुँदै उत्तरआधुनिकतावाद जन्मियो (चैतन्य, २०६५:१७२)। यसरी विनिर्माण, उत्तरसंरचनावाद र उत्तरआधुनिकता एक आपसमा जोडिएका छन्।

प्रभाव, प्रेरणा र प्रतिक्रियाका रूपमा विनिर्माण

आफ्नो मान्यतालाई आधार दिन दार्शनिकहरूको अध्ययन गर्दा डेरिडाले हर्सल, हिगेल, हेडेगर, ससुरप्रति आदरभाव देखाएका छन्। डेरिडा स्वयंले नै यी सबै दार्शनिक खोजको पथको पथकका रूपमा आफूलाई लिएका छन् (पालीवाल, २०६७ :१२७)। हेडेगरद्वारा प्रयुक्त डेस्ट्रक्सन पदबाट डेरिडाले डिक्न्टक्सन निकालेका हुन्। भाषाको विवेचनामा भाषालाई स्वव्यक्तता प्रदान गर्नाले हेडेगर डिक्न्टक्सनका प्रेरक भएका हुन् भन्दै कृष्ण गौतमले विनिर्माणमा हेडेगरको प्रभावलाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् “खासगरी अबौद्धिकता, भाषानिष्ठता, कवितात्मकताको ग्रहण, ज्ञानोदयी बौद्धिक नियन्त्रणको विपक्षता, भेद, अध्यात्मको विध्वंस, शिशुको जस्तो विइङ्को खुलापन र तज्जन्य अतात्विकता र अनिश्चितता एवम् अनुपस्थिति, मानवीय कर्तृत्वको निराकरणजस्ता तत्व हेडेगरमा खोजिए र उत्तरआधुनिकताका ती गुरु बन्ने डेरिडालाई उनका पदसंहिताले खुब काम दियो (गौतम, २०७९:५४)।” यसका साथै आधुनिक युगीन चिन्तक डार्विनले वर्तमान-अतीत, मनुष्य-जनावरको जीववैज्ञानिक उच्चनिम्नको अवधारणालाई र फ्रायडले प्रौढ-बालक, बुद्धि-सपना, चेतन-अचेतनको मनोवैज्ञानिक उच्चनिम्नको अवधारणालाई भङ्ग गर्नाले विनिर्माणको बाटो खुलेको मानिएको छ (गौतम, २०५९ : ३२६)।

त्यसैगरी दार्शनिक ह्युमर र कान्टका भाषासम्बन्धी अन्वय र अनिश्चितताबाट डेरिडाले विनिर्माणका लागि प्रभाव ग्रहण गरेको मानिएको छ। सन्देहवादी दार्शनिक ह्युमले बहीर्जगतको स्वतः सिद्ध ज्ञानका लागि एक अर्कामा निर्भर रहनु पर्छ, त्यसैले यो असम्भव छ, भन्ने मान्यता राखेका थिए। यसकालागि स्वयं नै ज्ञात बन्न सक्नुपर्छ, भन्ने उनको तर्क थियो (पचौरी, २०७९:१६)। भाववाद र बुद्धिवादको समन्वय कर्ताका रूपमा चिनिएका दार्शनिक इमान्युयल कान्टले जगतको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दै मान्छेले जगतलाई बनाउँदैन तर यसलाई बुझ्न सक्छ, भन्ने विचार एकातिर राखेका छन् तर अर्कोतिर उनी सौन्दर्य चिन्तन अन्तर्गत उदात्तताका सन्दर्भमा के पनि भन्छन भने विस्मयकारी अनुभूतिलाई व्यक्त गर्न भाषा अपर्याप्त भएकाले कुण्ठित हुन पुग्छ (गौतम, २०७९:२५३)। यसरी ह्युम, कान्ट आदिले कुनै न कुनै रूपमा भाषिक सत्य, भाषिक निश्चितामाथि आशङ्का व्यक्त गरेकै छन्, पूर्ववर्ति दार्शनिकको यस्तो चिन्तनलाई आधार बनाउँदै अर्थात् सिद्धान्तिकीकरण गर्दै डेरिडाले विनिर्माणको प्रवर्तन गरेका हुन्।

प्लेटोको चिन्तनबाट डेरिडाले निकै शक्ति ग्रहण गरेका छन्। खासगरी साहित्यको भाषा रागात्मक भएकाले यसले मान्छेका संवेगलाई उकासिदिने र मान्छे, सत्यबोधबाट टाढा धकेलिने मत प्लेटोले राखेका छन्। यसकै आधारमा उनले साहित्यले दिने ज्ञान सत्य भन्दा दुईगुना टाढा रहेको भन्दै यसलाई भ्रमजन्य ज्ञान भनेका छन्। उनले बोलीलाई शुद्ध मान्दै लिखित भाषा मृत र लेखकको अभावमा सम्प्रेषण सम्भव नहुने भन्दै यसलाई फरमाकनको (विष) रूपमा लिएका छन् तर डेरिडाले प्लेटोले प्रयोग गरेको फरमाकन् शब्द बहुअर्थी अर्थात् विष र दबाइ दुवै भएकाले यसलाई भाषाको अर्थात् लेखनको शक्तिको रूपमा लिएका छन् (तामाङ, २०५५:५२)। लिखित

भाषा सम्बन्धी प्लेटोको यस्तो अविश्वासवाट डेरिडालाई भाषिक अनिश्चितता तथा अलङ्कारिताको प्रतिस्थापनमा बल मिलेको छ ।

रुसोले बोलीलाई पूर्ण र लेखाइलाई यसको पूरकको रूपमा राखेका छन् तर डेरिडाले यस मान्यतालाई अस्वीकार गर्दै भन्छन् कि यदि त्यहाँ रिक्तता नभएको भए पूरकको आवश्यकता नै पर्दैनथ्यो, रिक्तता / अपूर्णता छ र त पूरकको आवश्यकता पर्दो । त्यसैगरी प्रकृतिवादीहरू प्रकृतिलाई मूल मान्दछन् र शिक्षालाई त्यसको पूरकका रूपमा हेर्दछन् । यदि प्रकृति नै पूर्ण भएको भए किन शिक्षाको आवश्यकता पर्दो, यसवाट प्रकृतिमाथि प्रश्न चिन्ह उठ्यो । यसरी पूर्ण, मुख्य, केन्द्रीय भन्दै व्याख्या गरिएका कुराप्रति डेरिडाले प्रश्न चिन्ह मात्र लगाएनन् पूर्ण, केन्द्रीय, मुख्य भनी गरिएको तर्कमा नै अर्थ परिवर्तन भएको देखे र यस्तो विरोधाभासले ग्रस्त भएको बोली- लेखाइ, प्रकृति- सभ्यता संस्कृतिमा पहिलोलाई प्राथमीकृत गर्ने सोपानक्रमलाई उल्टाइदिएका छन् ।

हिगेलको चिन्तनलाई अनेक पक्षवाट विचार गर्दा डेरिडाले के पाउँछन् भने हेगेलीय चिन्तनमा रूपात्मक अर्थ विस्तारको अत्यधिकताले गर्दा उनको व्याख्या अथवा अवधारणा नै अन्तरविरोधले भरिएको छ, फलतः यसवाट जस्तो पनि अर्थ निकाल्न सकिन्छ (पालीवाल, २०६७:१०२) ।

पश्चिमी जगतलाई उत्कृष्टमणवादी चिन्तन दिनमा नित्सेको ठुलो योगदान छ । उनले साहित्य, दर्शन, संस्कृति लगायत परम्पराका विविध आयाममा नौलो चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । साहामानवको कल्पना गर्ने नित्सेले सत्यमाथि नै प्रश्न चिन्ह लगाएका छन् । सत्यको बोध गर्ने साधनका रूपमा भाषालाई स्वीकार गरिएको छ, वास्तवमा मानवीय पुँजीका रूपमा भाषा रहेको पनि छ, र यसैका माध्यमले मानिस अरू प्राणीभन्दा विशिष्ट पनि छ, तर नित्से भाषालाई मान्छेको दुर्भाग्यका रूपमा लिन्छन् । उनका अनुसार भाषाले मान्छेलाई सत्यको बोध हुन दिँदैन किनभने भाषा आफैमा रूपात्मक छ, यसमा आलङ्कारिक गुण छ, फलतः यसले बहु अर्थको प्रजन गर्छ, र मान्छेलाई अल्मल्याइ दिन्छ । यसरी भाषालाई नै असत्य सावित गर्दै परम्परित ज्ञान, मान्यता र परम्परालाई उनले अमान्य घोषित गरेका छन्, उनको यस्तो परम्परा भिन्न चिन्तनले विनिर्माण प्रशस्त प्रभावित छ । नित्सेको यस्तो अभूतकारी चिन्तनबारे गोविन्दराज भट्टराई लेख्छन्, “नित्से परम्परित विश्वास तथा सत्यमा नित्सेले सन्देहपूर्ण दृष्टि नराखेका भए विनिर्माण सिद्धान्त जन्मने थिएन (भट्टराई, २०६७:१५५) ।” उनको बहुलतालाक्षित दृष्टिले नै यस अधिको द्विचर विभाजन भञ्जन भई बहुलताकेन्द्री सोच निर्माण गर्न मद्दत मिलेको छ (भट्टराई, २०६७:१५५) ।

सरचनावाद र नयाँ समालोचनाको प्रतिक्रियाका स्वरूप विनिर्माण आएको मानिन्छ । जोनाथन कुलरले संरचनावादको विस्तारका रूपमा विनिर्माणलाई लिएका छन् भने क्रिस्टोफर नोरिसले विनिर्माणका जरा संरचनावाद र नयाँ समालोचनामा देख्न सकिने मत राखेका छन् (पचौरी, २०७१:१५) । उत्तरआधुनिक जिज्ञासा पुस्तकमा संरचनावाद र उत्तर संरचनावाद साम्य वैषम्यलाई कृष्ण गौतम (२०६४:९२-९३) ले स्पष्ट्याएका छन् । उनको यो लेखन विनिर्माणकालागि पनि त्यत्तिकै सान्दर्भिक भएकाले यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

संरचनावाद र विनिर्माण दुवैको स्रोत ससुरेली भाषा विज्ञान हो, चिह्नका रिक्तता र भेदकता दुवैमा मान्य छन् । भाषा सामाजिक, सांस्कृतिक तहको उद्भव हो भन्ने प्रायः दुवैमा मनन गरिएको छ, भाषा वाच्य नियमले चल्दैन आफ्नै विधि, नियम, कोड र व्याकरण अनुरूप चल्छ, अर्थात् स्वनियमद्वारा चल्दछ, भन्ने भनाइ पनि दुवैमा स्वीकृत छ । संरचनावाद वैज्ञानिकताको, सार्वभौमको दावा गर्छ, यसले बाहिरलाई भित्रको अभिव्यक्ति मान्छ, यसले टेक्स्टको एकत्वमा विश्वास गर्छ, सङ्केतक र सङ्केतिकको निश्चित सहवर्तता खोज्छ, यसले आधारको खोज गर्छ, तर विनिर्माण उत्तर संरचनावादमा अर्थात् उत्तर आधुनिकतावादमा पर्ने भएकाले यसले वैज्ञानिकता सार्वभौमिकता जस्ता कुराको उपेक्षा गर्छ, बाहिरलाई भित्रको अभिव्यक्ति मान्ने कुरामा पनि यसको सहमति छैन, यसले टेक्स्टको एकत्वमा होइन कि अनेकत्व र वेमेलमा जोड दिन्छ, सङ्केतितलाई अनिश्चित मान्छ, र सङ्केतकलाई प्राथमिकता दिन्छ, यसले लेखक भन्दा पाठकलाई जोड दिएको हुँदा लेखकको मृत्युको कुरा संरचनावाद भन्दा यसमा प्रबल भएर आएको छ, यसले कुनै पनि आधार मान्दैन ।

डेरिडा स्वयं पनि संरचनावादलाई व्यर्थ भन्न सक्तैनन् तर उनी यति भन्छन् कि संरचनावादमा भाषाले चिज वस्तुको निश्चितता तय गर्छ भन्ने मानिन्छ, फलतः यो स्थिर बन्न अभिशप्त हुन्छ, र अन्तमा भाषाको कैदमा आफै बन्द हुन जान्छ (पचौरी, २०६९:१९५) । “संरचनावादले कृतिको अर्थलाई बन्द प्रणालीको घेरामा राख्यो । साहित्यिक कृतिको अर्थ बन्द प्रणालीमा सीमित हुन्छ भन्ने भनाइ नै यसलाई गरिएको कडा आलोचना थियो र यसैकारण यसका समर्थकमध्ये केही उत्तरसंरचनावादी बने । रोलाण्ड बार्थले संरचनावाद परित्याग गर्नुको मूल कारण पनि यही थियो (अधिकारी, २०६९:५५) ।” तर स्वयं डेरिडा नै के पनि भन्छन् भने हामी अहिले पनि संरचनावादको कैदमा छौं विनिर्माण उसकोबिना सम्भव छैन (पचौरी, २०६९:१९७) । उनको यस भनाइमा विनिर्माणिक अध्ययन विश्लेषणका लागि संरचनावादका केही अवदानले सहायता गरिरहेका छन् भन्ने स्वीकारोक्ति पाइन्छ । यसलाई गौतम (२०६४:९३) बाट यसरी प्रस्ट पार्न सकिन्छ : संरचनावाद र उत्तर संरचनावाद दुवैमा संरचनाको भूमिका उल्लेख्य छ । अवयव र अवयवहरूको सम्बन्धनमा संरचना बोधगम्य हुन आउँछ । तर संरचनावादी संरचना निश्चिततामा डोर्याउँछ भने विनिर्माण तथा उत्तर संरचनावादी संरचना अनिश्चिततामा पुर्याउँछ । यसरी संरचनावाद र विनिर्माण दुवैको आधार सुसुरको भाषा विज्ञान भएपनि यी दुवैमा भिन्नता देखापर्छ । सुसुरको भाषा-भिन्नता विनिर्माणमा आएर लीला र भ्रममा परिवर्तन भएको छ (बरात, २०६४:५२) । भाषामा स्वनिर्देशनात्मक गुण हुने भएकाले यो परम्परामा बाँधिदैन, परम्परित अर्थले मात्र यो अर्थदैन न त यो भाषा सोझो बाटोमा मात्र हिँड्छ, भन्ने मत विनिर्माणको रहेको छ ।

विज्ञानको भाषा अभिधेयार्थक हुन्छ, कलाको भाषा वैज्ञानिक भाषाभन्दा फरक हुन्छ, कलामा सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा त्यसको अङ्ग सङ्गति हो साहित्यलाई दर्शन, मनोविज्ञान, इतिहास आदि केही नठानेर एक कला मान्नुपर्छ भन्ने मान्यता नयाँ समालोचनाको छ (सुवेदी, २०५४:३१२-३१३) ।

मार्क्सवाद र विनिर्माणबीच तनावपूर्ण सम्बन्ध रहेको छ । डेरिडा मार्क्सवाद पनि बहुल अर्थको सिकार भएको कुरा स्वीकार गर्दछन् । उनी के भन्छन् भने द्वन्द्वात्मक भौतिकवादमा यस्ता रूपकहरू रहेका छन् जुन अवधारणाको

रूपमा, सारवस्तुको रूपमा आउँछन् । डेरिडाका यस्ता विचारलाई देखेर मार्क्सवादीहरू विनिर्माणलाई मूलतः इतिहास र राजनीतिलाई अलग अलग राख्ने एक टेक्सटुअल रहस्यवाद हो, यो गैर द्वन्द्वात्मक छ, भन्ने आरोप लगाउँछन् (पचौरी, २०७१:५०) । यस सन्दर्भमा ऋषिराज बरालका विचारलाई राख्न उपयुक्त देखिन्छ, उनी भन्छन्, “वर्ग भिन्नताले सिर्जना गरेको भिन्न भिन्न दृष्टिकोणलाई अस्वीकार गर्न सकिन्न । तर विनिर्माणवादीले.. यो भिन्नतालाई समाजबाट जङ्गलमा पुर्याएका छन् (२०६४:८५) ।”

मार्क्सवादको वर्गीय दृष्टिभिन्नताबाट विनिर्माणवादीहरू प्रभावित छन् । उनीहरूले भन्ने गरेको अर्थाभिन्नतालाई यसबाट थप बल मिलेको छ । डेरिडा स्वयंले मार्क्सका प्रेत निबन्धमा आफू मार्क्सको ऋणी भएको स्वीकारेका छन् (पचौरी, २०७१:४९) ।

यसरी डेरिडाले आफूपूर्वका दार्शनिक चिन्तकहरूको एकातिर गहन पठन गरी तिनमा रहेका रिक्तता, अपर्याप्तताको खोजी गरेका छन् भने अर्कोतिर तिनले भाषा सम्बन्धी व्यक्त गरेका अनिश्चिता र अन्यौलतालाई पनि आवश्यक पृष्ठभूमिको रूपमा लिई विनिर्माणको प्रतिपादन गरेका छन् । अतः विनिर्माणले पाश्चात्य चिन्तनधाराबाट आवश्यक प्रभाव, प्रेरणा पनि एकातिर ग्रहण गरेको छ, भने अर्कोतिर त्यसमा भएका रिक्तता, अनुपस्थिति र खोटका विरुद्ध यसले आफूलाई उभ्याएको पनि छ ।

विनिर्माणका विकासका चरण

विनिर्माणका प्रवर्तक डेरिडा भएपनि यसलाई विस्तारित गरी विश्वभरि फिँजाउन विभिन्न विद्वानहरूको योगदान रहेको छ, र यस क्रममा यसले विभिन्न चरणहरू पनि पार गरेको छ । यस उपशीर्षकमा विनिर्माणका त्यस्ता चरणहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ :

पश्चिमी दर्शन र चिन्तनप्रति असहमत हुँदै डेरिडाले विनिर्माणको प्रवर्तन गरेका हुन् । विनिर्माणलाई विस्तारित रूप दिनमा यल विश्व विद्यालयका चार जना प्राध्यापकहरू पौल डि म्यान, जेफ्री हार्टम्यान, जे. हिलिस मिलर र हेराल्ड ब्लुमको नाम अग्रपङ्क्तिमा आउँछ । डेरिडाबाट सुरु भएको यस चिन्तनलाई अझै गहिराइ दिने काम यी विद्वानहरूबाट भएको हो । यसरी सन् १९६६ मा संरचनावादी भाषाविज्ञानको प्रतिक्रियास्वरूप दर्शनको क्षेत्रबाट आरम्भ भएको विनिर्माणले विभिन्न चरण पार गरेको छ । विनिर्माणको विकास प्रक्रियामा देखा परेका यस्ता चरणलाई निम्न लिखित तीन चरणलाई शर्मा र लुइटेलेले (२०६१:३५९-३६०) यसरी प्रस्तुत गरेका छन्:

(१) प्रथम चरण (१९६६-१९७८)

यो चरण विनिर्माणवादको स्थापनाकालको चरण हो । यस अवधिमा विनिर्माणवादी सिद्धान्तको प्रवर्तन र व्याख्या गरी यसलाई संस्थागत रूप प्रदान गरिएको छ ।

(२) दोस्रो चरण (१९७८-१९८२)

यो चरण विनिर्माणवादी सिद्धान्तको उत्कर्षको चरण हो । यस अवधिमा थप छलफल, व्याख्या, स्पष्टीकरण तथा टिप्पणी गरेर विनिर्माण सम्बन्धी अनेक ग्रन्थहरू प्रकाशित भएका छन् ।

(३) तेस्रो चरण (१९८२ - यता)

यो चरण विनिर्माणवादी सिद्धान्तको विस्तार तथा हासको काल हो । यसैबेला यस सिद्धान्तलाई राजनीतिक, धार्मिक, मनोवैज्ञानिक, मार्क्सवादी, नारीवादी आदि विचारधाराहरूसँग जोडेर हेर्ने काम भएको छ ।

यसप्रकार विनिर्माणवादी सिद्धान्तले विशेष गरी अमेरिकामा आफ्नो एकछत्र प्रभाव जमाउन सफल भएको छ भने अन्य मुलुकहरूमा पनि यसले चर्चा पाएको छ । खास गरी विनिर्माणवादका प्रमुख अवधारणा तथा सिद्धान्तहरू फ्रान्स तथा अमेरिकामा जन्मिएका हुन् । पछि अन्य मुलुकहरूमा पनि विस्तारित भएको छ । विनिर्माणवादको खास विकास र विस्तारकाल भनेको १९६६ देखि १९८२ को समय हो । यसपछि यस सिद्धान्तमा नारीवाद, राजनीतिक, धार्मिक, मार्क्सवादी, मनोवैज्ञानिक आदि विचारधाराहरूले प्रवेश पाएका छन् । अहिले आएर कला-साहित्य, धर्म-संस्कृति, इतिहास, दर्शन लगायत विभिन्न क्षेत्रहरूमा यसले प्रभाव पारेको छ । यसरी विनिर्माण विश्वभरि ज्ञानका विभिन्न निकायमा फिँजिएको छ ।

विनिर्माणका मूलभूत मान्यता

विनिर्माणका प्रवर्तक डेरिडाले यसलाई व्याख्या गर्ने क्रममा विभिन्न शब्दावलीको प्रयोग गरेको छन् । यिनलाई प्रस्ट्याई विनिर्माणका मूल मान्यतामा स्पष्ट हुन सकिन्छ, त्यसैले विनिर्माणसम्बन्धीका यी मूलभूत विचारलाई यस उपशीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ :

शब्दकेन्द्रवाद (लोगोसेन्ट्रिज्म) को विरोध

लोगोसको अर्थ शब्द, बुद्धि, तर्क आदि हो यसैले लोगोसेन्ट्रिज्मलाई शब्द बुद्धि तर्क केन्द्रवाद भनेर अर्थात्उन सकिन्छ । पश्चिमी चिन्तन शब्दकालागि होइन, अर्थका निमित्त शब्दमा जोड दिन्छ । शब्दले जीवन र जगतको सुनिश्चित अर्थ दिन्छ, र वाह्य जगत्लाई सही रूपले बुझाउँछ भन्ने विश्वास अथवा मान्यता नै शब्दकेन्द्रवाद हो । यसरी तर्क, बुद्धि अथवा अर्थका माध्यमले जीवन र जगतलाई बुझ्न सकिन्छ, व्याख्या गर्न सकिन्छ, भन्ने मान्यता पश्चिमी दर्शनमा रहेको पाइन्छ, (गौतम, २०५९:३७७) । डेरिडाका अनुसार पश्चिमी दर्शनले संरचना अथवा नियमलाई मान्यता दिएको छ तर त्यो संरचना आफै स्वतन्त्र छैन, त्यसलाई केन्द्रले सञ्चालित गर्दछ । केन्द्रको काम धेरै पदहरूले गर्दै आएका छन्, जस्तो मूल, उत्पत्ति, उपस्थिति, उद्देश्य, आद्यता, अस्तित्व, सार, ईश्वर, चैतन्य आदि तर केन्द्रको संरचना भने खोजिदैन किनभने त्यस संरचनाको अर्को केन्द्र खोज्नुपर्ने हुन्छ र अष्टेरो स्थितिको सिर्जना हुन्छ, त्यसैले मान्छे, केन्द्र चाहन्छ, जसलाई उनले शब्दकेन्द्रवादको संज्ञा दिए (गौतम, २०७१:८८) । उनी थप्दै के पनि भन्छन् भने विचार, दर्शन, संस्कृति, भाषाव्यवस्था सबै शब्दकेन्द्रक हुन्, यिनीहरू सबै चिह्न शृङ्खलालाई अर्थवत् पार्ने बुद्धिवादी सिद्धान्तद्वारा निर्देशित छन् (गौतम २०७१ :९८) । यसप्रकार विनिर्माणले आफू पूर्वका दर्शन, चिन्तन, र मान्यतालाई शब्दकेन्द्रवादी बतायो र भाषा शब्दकेन्द्रवाद अनुसार नचल्ने घोषणा गर्‍यो (गौतम, २०७१:१६९) र त्यसका

विरुद्ध डेरिडाले आफ्नो यस प्रणालीलाई (विनिर्माण) तीन तहमा विभाजन गरेका छन्- पहिलो लोगोसलाई विकेन्द्रित गर्नु, दोस्रो लोगोसलाई किनारामा पुयाउनु वा पन्छाउनु तेस्रो लोगोसलाई विरचित अर्थात् विनिर्माण गर्नु (थापा निरव, २०६६:१८)

लेख्यकेन्द्रवाद (ग्राफोसेन्ट्रिज्म) को स्थापना

भाषाका कथ्य र लेख्य गरी दुई रूपहरूमध्ये कथ्य वा बोलीलाई प्रामाणिक, मूल वा पूर्ण मान्ने मान्यता वाक्केन्द्रवाद हो । यसलाई शब्दकेन्द्रवादको ज्वलन्त उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । डेरिडाले यसको विरोध गरी लेख्यकेन्द्रवादको स्थापनागरेका छन् । लेख्यकेन्द्रवाद भनेको भाषाको लेख्यरूपलाई प्रामाणिक, पूर्ण वा मूल मान्ने मान्यता हो । प्लेटोदेखि ससुरसम्म भाषाको लेख्य रूपलाई गौण, अवास्तविक, अप्रामाणिक तथा अपूर्ण मान्ने चलन चलिआएको थियो । प्लेटोले फ्रेड्समा लेखनलाई सम्प्रेषणको जारज सन्तानका लिएका छन् भने रुसोले यसलाई पूरकको रूपमा हेर्ने वाक्लाई विशिष्ट स्थान दिएका छन् (गौतम, २०५९:३२३) । लेभी स्ट्रसले लेखनलाई अत्याचारको औजारको रूपमा, आदिम जीवनलाई औपनेवेशीकरण बनाउने साधनका हेरेको पाइन्छ (पचौरी, २०७१:४१) । त्यसैगरी ससुरले पनि वक्ताको उपस्थिति नहुने भएकाले लेखनलाई गौण एवं अशुद्ध रूपमा हेरेका छन् ।

डेरिडाले यस्तो मान्यतालाई उल्टाएर लेखनलाई प्राथमिक र महत्वपूर्ण स्थान दिएका छन् । उनले 'ग्रामेटोलोजी' नामक पुस्तकमा पहिलो पटक लेखनको स्थापना गरेका हुन् र कथ्यकेन्द्रक मान्यताको विरोध गरेका छन् (पचौरी, २०७१:२४) । परम्परित धारणामा भाषाको कथ्य रूपलाई मूल र लेख्य रूपलाई त्यसका ठाउँमा आउने पूरक मानिएको छ तर डेरिडाले भाषाको उद्गमस्रोत नै लेख्य भाषा हो भनेका छन् । लेखन नै अर्थका दृष्टिबाट महत्वपूर्ण कुरा हो र त्यसमा पर्याप्त अवशेषहरू रहन्छन् । अर्थको खोजी यिनै अवशेषहरूका आधारमा गर्नुपर्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६९:३६९) । उनका अनुसार जसलाई वाक् भनिँदै आएको छ त्यसमा पनि ध्वनिका साथसाथै विरामचिह्न, अन्वयचिह्न हुन्छन् जसले गर्दा वाक् (कथ्य) मा पनि लेख्य रूप रहेको हुन्छ (पचौरी, २०७१:२४) । वाक् आफैमा एक किसिमको लेखाइ हो भन्ने तर्कमा उनी थप के भन्छन् भने वाणीको प्रयोग गरेर कुनै वाक्यको उच्चारण गर्दा कुनै मौलिक अर्थको अभिव्यक्ति गरिँदैन वरु पहिलेदेखि नै लेखिएका वा बोलिएका अर्थहरूको नै पुनः अभिव्यक्ति भइरहेको हुन्छ त्यसैले वाक् पनि एक किसिमको लेखाइ हो (उप्रेती, २०६८:४३) । उनले वक्ताको मनमा वाक् फुट्नु भन्दा अघि नै लेखनको उपस्थिति रहेको हुन्छ भन्दै लेखनलाई वरीयता दिएका छन् (पालीवाल, २०६७:६९) । सत्य, असत्य, बोधगम्य, अबोधगम्य, सरल, दुरुह, ताजा, वासी भन्ने जुन पश्चिमी विमर्श छ त्यो वास्तवमा लेखनलाई दोस्रो ठान्ने र मूलको खोजी गर्ने प्रपञ्च मात्र हो भन्ने डेरिडाको ठहर छ (पचौरी, २०७१:४६) । डेरिडाले बोल्नु अघि शब्दहरू मनमा लेखिन्छन् कागजमा भैँ भन्दै लेखनलाई पहिलो क्रममा र त्यसपछि मात्रै वाक्लाई राखेका छन् (क्षेत्री, २०५३:४८) । यसरी डेरिडाले वाक्को ठाउँमा लेखनलाई दिएका छन्, उनका अनुसार लेखनको शक्तिबाट डराएर यसलाई दोस्रो क्रममा राखिएको हो किनभने लेखनमा अर्थको चञ्चलता हुन्छ, अर्थ एक ठाउँमा स्थिर भएर बस्न सक्तैन यो नै यसको शक्ति हो भन्ने प्रस्ट पाउँ उनले लेखनलाई पहिलो श्रेणीमा राखेका हुन् ।

भिन्नता र अनुपस्थिति/विभेदकता सिद्धान्तको प्रतिपादन

भिन्नता र अनुपस्थितिलाई एउटै शब्दमा बुझाउन डेरिडाले 'Differance' (डिफरेन्स) को प्रतिपादन गरेका हुन् । यो शब्दकेन्द्रवादको विरोधी शब्द हो । शब्दमा उपस्थिति र अनुपस्थितिको खेल हुन्छ, भन्न उनले यस्तो शब्दको प्रतिपादन गरेका हुन् । शब्दमा निश्चित अर्थ टाँसिएर आएको हुन्छ अर्थात् शब्दले अर्थको उपस्थिति गराइदिन्छ भन्ने मान्यताका विरुद्ध यस्तो भिन्नता र अनुपस्थिति बुझाउने शब्द हो 'Differance' को प्रतिपादन गरेका हुन् । ससुरको भिन्नतालाई नयाँ किसिमले अर्थात् उनले यस्तो शब्दको चयन गरेका हुन् । ससुरको भिन्नता र डेरिडाका भिन्नतालाई छेत्री (२०५३:५०) ले सजिलो सित यसरी अर्थात् एका छन् : ससुरका अनुसार चिन्ह = सिग्नफायर +सिग्नफाइड तर डेरिडाका अनुसार चिन्ह = डिफरेन्स+डिफरँस । डेरिडाका अनुसार भाषामा भिन्नता नै मूल हो तर सङ्केतिक र सङ्केतित कुनै पनि न त पूर्ण सापेक्ष छन् न त निरपेक्ष नै (पाण्डे, २०७३:११९) । यसरी डेरिडाले चिन्ह अर्थात् शब्दमा उपस्थिति पनि छ, र अनुपस्थिति पनि छ, भन्ने विचारधाराका लागि यस्तो किसिमको शब्दको चयन गरेका हुन् ।

फ्रान्सेली भाषाको क्रियापद 'Differ' अनि deffer बाट उनले यो 'Differance' शब्द निर्माण गरेका हुन् । 'Differ' को अर्थ भिन्नता हो, एउटा शब्द र अर्को शब्दका बिच हुने भिन्नताबाट नै ती शब्द चिनिएका हुन्छन् । अर्थात् एउटा शब्द र अर्को शब्दका बिच भिन्नताको सम्बन्ध हुन्छ, भन्ने अवधारणा यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । Deffer को शाब्दिक अर्थ ढिल्याउनु हो । एउटा शब्द बुझ्न फेरि अर्को शब्दमा जानुपर्ने हुन्छ, त्यसलाई पनि बुझ्न फेरि अर्को शब्दमा जानुपर्ने हुन्छ, यसरी शब्दहरूमा परस्पर अर्थ सरिरहेको हुन्छ, र एउटा शब्दमा अर्को शब्दको छाप (ट्रेस) रहन्छ, यस्ता ट्रेसहरू देखिदैनन् अर्थात् अनुपस्थित रहन्छन् । यिनै अनुपस्थिति तत्वले उपस्थितलाई अर्थ दिइरहेका हुन्छन् । यो अनुपस्थितिलाई नै डेरिडाले ट्रेस (छाप, चिन्ह) भनेका छन्, जसले विभेद सिर्जना गरेर यो यही हो भन्न नसकिने अनिश्चितता र अन्यौलको खेल सुरु गरेको हुन्छ, भिन्नताको स्थिति बनाएको हुन्छ । डेरिडाले उपस्थितिबाट अनुपस्थितिमा र अनुपस्थितिबाट उपस्थितिमा अर्थ प्रजनन गर्ने एक महत्वपूर्ण कडीका रूपमा ट्रेसलाई लिएका छन् । अनुपस्थिति उपस्थितिको सूचक हो । उपस्थित तत्वहरू र अनुपस्थित तत्वहरू सम्बद्ध विषयको पुनर्जन्मका कारक हुन्छन् (गौतम, २०६७:४६८) ।

आफ्नो यही मान्यतालाई स्पष्ट पार्नका लागि डेरिडाले नयाँ शब्द 'Differance' (डिफरेन्स) को प्रतिपादन गरेका हुन् । अङ्ग्रेजी भाषाको शब्द Difference को अर्थ भिन्नता हुन्छ, तर डेरिडाले भिन्नता र अनुपस्थितिलाई एकै साथ बुझाउन 'c' को ठाउँमा 'a' को प्रयोग गरी यसलाई नयाँ आयामा दिएका छन् । यी दुई शब्द एक आपसमा भिन्न भए पनि उच्चारण भने अङ्ग्रेजीको 'डिफरेन्स' सँग नै मिल्छ (गौतम, २०५०:३२१) । बराल (२०६७:१५९) ले डिफरेन्स अर्थात् विभेदकतालाई विनिर्माणको सैद्धान्तिक र भाषालाई यसको व्यवहारिक पक्षको रूपमा लिएका छन् । विनिर्माणले अभिधाभन्दा लक्षणा र व्यञ्जनालाई महत्व दिन्छ, भन्दै घर्ती (२०७१:७१) के भन्छन् भने डेरिडाले लक्षणा र व्यञ्जना शब्द शक्तिकालागि डिफरँस शब्द प्रयोग गरेका हुन् ।

यसप्रकार डेरिडाले भिन्नता र अनुपस्थिति 'Differance' मा शब्दका पछाडि एउटा निश्चित अर्थ हुन्छ भन्ने जुन मान्यता छ, त्यसलाई उल्टाउँदै शब्दमा अपर्याप्तता छ, त्यहाँ रिक्तता छ, त्यहाँ अनिश्चितता छ अर्थात त्यहाँ अनुपस्थिति छ, भन्ने मान्यता प्रस्ट पारेका छन्। यही अनुपस्थित तत्वले उपस्थितलाई अर्थ दिइरहेको हुन्छ, भन्ने उनको विचार छ। डेरिडाको 'डिफरेन्स' भाषिक खेलको आन्दोलन हो। यसले निरन्तर भिन्नताहरूलाई उत्पादन गर्छ। जसले गर्दा एउटै पाठमा दृष्टिभिन्नता, पठनभिन्नता, बोधभिन्नता अथवा विपठन हुने गर्छ।

विनिर्माणमा पठनविधि

डेरिडाले हर लेखनमा गुप्त राजनीति हुन्छ, भनेका छन्। उनका अनुसार अर्थको उत्पत्ति अनिश्चयात्क हुँदा हुँदै पनि यो शक्ति र सत्ताको खेलबाट मुक्त भने हुँदैन, यस्तो खेलले अर्थ निर्धारित गर्दछ र कठोरतापूर्वक त्यसको पालना पनि गराउँछ, यसैले कुनै पनि कृतिको पठन भनेको ज्ञान एवं शक्तिको खेलमा जुन अर्थ दबाइएका छन् ती अर्थहरू खोतल्नु र तिनमा ध्यान केन्द्रित गर्नु हो (आचार्य, २०६८:५६७)। उनले ग्रिक दर्शन परम्परामा लेखनको दमनलाई इतिहास लेखनको संक्रमणशील संयोग मात्र मानेका छैनन् बरू यसलाई प्लेटो र उनका शिष्याद्वारा वर्चस्वशील बनिरहन वाग्मिताको माध्यम नै सम्भव भएको तर्क राखेका छन् (पचौरी, २०७९:४६)। जिराल्ड ग्राफका अनुसार पठनविधिले अनिर्धायतालाई लक्ष्य गरेको हुनुपर्दछ। पाठकले पढ्दा प्रत्यक्ष कुरालाई मात्र पढ्ने होइन, कति कुरा नभनिएका होलान भन्ने कुरालाई विचार गर्नपर्दछ (अधिकारी, २०६९:११८)। ह्यारी ब्लेमार्थर्सले डेरिडाको तरिका यस्तो छ भन्दै लेखेका छन्: उनी कथ्य/लेख्य, प्रकृति/ विकृति, शुभ/ अशुभ पहिलाले प्राथमिकता पाउने जोडीलाई उल्टाएर ध्वस्त पार्छन् र त्यही उलटपुलटबाट पनि मुक्ति लिन्छन्। विनिर्माणमा द्विचर विरोधबाट सुरु गर्दै पाठ कहाँनेर आफ्नो ढाँचालाई आफैं कोपर्दै छयान्नब्यान्न हुन पुग्छ भन्ने देखाउन कोसिस गरिन्छ (गौतम, २०५९:३२५)। उनी आफ्नो भेद र स्थानको प्रस्थापनाबाट वाक् (ससुरको प्यारोल) मा दबिएका दमित तत्वलाई स्रष्टाकै स्तरमा समालोचकले पनि लेख्य पाठ (लड) मा उद्घाटित गर्छ भन्ने दावी गर्छन् (पाण्डे, २०६५:३८)। मिलरले विनिर्माणलाई पाठपद्धतिका रूपमा लिएका छन्। उनको पाठपद्धतिको सार यस्तो देखिन्छ:

यसमा आलोचक टेक्स्टका शब्द, अवधारणा, हेतु, प्रतीक, रूप आदिबाट तथा यसको दोहोर्याइबाट कृतिको भित्र घुस्ने क्रममा ऊ कृतिका छेकवारहरूप्रति स्पष्ट बन्दछ, र कृतिको यस्तो असमञ्जस्य संरचना तथा पृष्ठभूमिलाई भेट्दछ, जहाँबाट पुरै कृति उल्टिन्छ, र धराशायी बन्दछ, यसबाट कृति संरचनामै यस्तो आत्मध्वंश तत्व लुकेको छ, जसले यसलाई नै तोडमोड गरिदिन्छ, भन्ने देखिन्छ, र विनिर्माणले यस्तो देखाउँछ, (पचौरी, २०७३:६१)।

मिलरको पठन पद्धतिले सक्रिय पाठक अर्थात आलोचकलाई कृतिमा स्थान दिएको छ, जसले कृतिमा ट्रेसलाई खोज्दै भेदलाई सक्रिय पाउँदै कृतिमा एक नयाँ श्रृङ्खला खोज्छ, र कृतिको केन्द्रलाई विकेन्द्रित पार्छ, । यस्तो विनिर्माणवादी आलोचक कृतिका आत्मध्वंशी तत्वको खोजमा रहन्छ, कृतिका असमञ्जस्यलाई देखाउँछ, द्विचरविरोधी शब्दलाई उल्ट्याउँछ, अर्थपरम्पराको ठाउँमा भेदको परम्परालाई स्थापित गर्दछ (पचौरी, २०७३:६१)।

डि म्यानका अनुसार पाठ दर्ई किसिमको हुन्छ : सहज पाठ वा अनुकूल पाठ र विनिर्माणात्मक पाठ । सहज पाठ लेखकीय पाठको अनुचर बन्ने चक्करमा रहन्छ, यो नैतिक पाठ बनेर चलेको हुन्छ, जो आफ्नो कैद आफै बनाउँछ र स्वयं त्यसै कैदमा बन्द भएर रहन्छ । सहजपाठी व्यक्ति दमनात्मक अर्थमा फस्दछ । विनिर्माणवादी पठनमा आत्मालोचनात्मक ढङ्गबाट अर्थ सधैं पैदा गरिन्छ (पचौरी, २०७३:६६) ।

डि म्यान थप के पनि भन्दछन् भने पठन पक्रियामा भाषाभित्र सहभागी भई जगतलाई निरन्तर अर्थ्याउँदै र हेर्दै गरिने भएकाले यसले पर्सेप्सनलाई नै हाँक दिन्छ, स्थिर, एकल, अर्थ प्राप्त गर्ने कुरालाई नै अस्वीकार गर्छ, त्यसैले पठनको अन्त्य छैन् (गौतम, २०७१:१६७) । उनले पठनलाई आलङ्कारिक भाषाको व्याख्या र त्यसको सरलीकरण भनी अर्थ्याएका छन् (भट्टराई, २०६७:१६०) । यस्तो पठनले कृतिलाई व्याकरणिक एकार्थकताबाट मुक्त गर्छ र अनेक अर्थको लागि बाटो खोल्छ ।

विनिर्माणात्मक पठनमा कृतिको अन्तरतहमा गई अन्तरनिरीक्षण गरिन्छ, यसकालागि परम्परित वाक्केन्द्रीयताको प्रयोग गरिन्छ, कृतिमा व्यक्त भाषाको सघन पाठ गरिन्छ, कृतिले सङ्केत गरेका द्विचर विरोधलाई बुझ्दै यसका अन्तरविरोधमा पसिन्छ र अवधारणात्मक मार्गावरोधको पहिचान गरिन्छ, र विकल्पका अर्थबारे सोचिन्छ । यस्तो पठनबाट कृतिको निर्माण कसरी भयो त्यसको खोज गर्दै गहिराइमा पुगिन्छ (भट्टराई, २०६४:५६१) । यसरी विनिर्माणमा प्रभुत्वमा रहेको अर्थलाई विस्थापित गरिन्छ ।

भाषा आलङ्कारिक

ज्याक डेरिडाले भाषाका सबै रूपलाई आलङ्कारिक मानेका छन् । तर्क र बुद्धिको जतिसुकै दावा गरे पनि दर्शनशास्त्र अलङ्कारमय भाषाको बन्धनमा बाँधिएको छ, भन्ने नित्सेको सूक्ष्म विचारले विनिर्माणवादीहरूलाई प्रभावित पारेको छ (गौतम, २०५९:३२७) । उनका अनुसार साहित्यमा प्रयुक्त हुने भाषामात्र नभएर दर्शन, इतिहास, विज्ञान आदि सम्पूर्ण क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषा पनि आलङ्कारिक हुन्छ । सबै क्षेत्रमा आलङ्कारिकताको प्रविष्टि छ । दर्शन, इतिहास, विज्ञानआदिमा प्रयोग हुने भाषा पनि वस्तुपरक तथा निश्चयात्मक अर्थ दिने भाषा नभई तिनमापनि अर्थगत अनिश्चय रहने हुँदा अलङ्कारमयता हुन्छ, भन्ने विचार उनले राखेका छन् । तसर्थ साहित्यलगायत वाङ्मयका सबै शाखाहरूलाई उनले उत्तिकै महत्त्व दिँदै तिनीहरूलाई पनि लेखन (Writing) र पाठ (Text) मानेका छन् (शर्मा र लुइटेल्, २०६१:३६२) । भाषाका सबै रूपहरू आलङ्कारिक र अतिशयोक्तिले ग्रस्त भएको बताउँदै उनले दर्शन पनि साहित्यजस्तै कल्पनात्मक वा अलङ्कारमय छ, त्यसैले दर्शनलाई साहित्य भन्दा ठूलो ठाउँ विनुपर्ने आवश्यकता छैन भनेका छन् (गौतम, २०५९:३२७) । प्लेटोले राम्रो, नराम्रो अर्थात् प्राकृत, विकृत वा सत्य असत्य लेखन भनी जुन भेद गरेका छन् जसरी आत्मा प्रथम एवं अविकारी र शरीर दोस्रो र विकारी भन्ने यस्तो भेदलाई डेरिडाले रूपकको संज्ञा दिएका छन् । विनिर्माणले प्लेटोको राम्रो र विकृत भनी आत्मनिर्भर बनेको यस्तो रूपक योजनालाई अस्वीकार गर्छ, र तर्कबाट रूपकको समाधान गर्न सकिदैन भन्ने मान्यता राख्छ (पचौरी, २०७१:४६) ।

डेरिडाले हिगेलको तर्कलाई भाषिक रूपकले विचवाट तोड्दै लगेको फलतः यसमा अर्थाधिक्य रहेको र यसलाई पतिक्रियावादी रूपमा होस् अथवा क्रान्तिकारी रूपमा होस् जसरी पनि पढ्न सकिने विचार राखेका छन् ।

पचौरी, २०७१:५०) । डेरिडाले तर्कलाई तात्कालिक अनुभवको चयन मात्र भन्नु रुचाएका छन् भने अवधारणालाई तात्कालिक अनुभवहरूको निचोडका रूपमा हेरेका छन् । यसरी अनुभव र अवधारणात्मक सत्यमा डेरिडाले संरचना स्वयं नै रूपक भएको बताउँदै संरचनावाद रूपकमै निर्भर रहेको तर यसै रूपकलाई नै सत्य मानी दिँदा आफूले बनाएको कैदमा संरचनावाद आफै फसेको अभिव्यक्ति दिएका छन् (पचौरी, २०७१:५२) । यसप्रकार रूपक, अतिशयोक्ति आदि आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग नभएको पाठ हुँदैन भन्दै उनले परम्परादेखि चल्दै आएको साहित्यिक भाषा र सामान्यभाषाको भेदलाई उल्टाइदिएका छन् भने साहित्यभन्दा दर्शनलाई माथि राख्ने परम्परागत सोचलाई पनि भत्काइदिएका छन् र ज्ञानको पूर्णताको दावीलाई पनि अस्वीकार गरेका छन् ।

अतः आलङ्कारिकता भाषाको स्वभाव हो यसले बहुल अर्थको सिर्जना गर्छ पाठमा जति वद्वार्थकता भयो त्यति नै आनन्दको सिर्जना हुने मत विनिर्माणवादीहरूको रहेको छ । विनिर्माणको पठनमा यस्तो बहुल अर्थी अभिव्यक्तिको खोजी गर्दै कसरी आआफ्नो अनुकूल हुने गरी अर्थात् आफ्नो स्वार्थअनुसार अर्थ ग्रहण गरिएको हन्छ भन्ने कुरा खुलस्त पारिन्छ ।

ब्रिकोलाजको अवधारणा

लेभी स्टाउटवाट ब्रिकोलाजको अवधारणा लिँदै डेरिडाले साहित्यिक कृतिलाई ब्रिकोलाजसँग तुलना गरेका छन् । यसलाई प्याजको बनोटजस्तो पत्रै पत्र भएको केन्द्रविहीन संरचनाका रूपमा हेरेका छन् (अधिकारी, २०६९:११३) । विनिर्माणमा सिङ्गो कृतिलाई टुक्राहरूमा बाँडेर त्यसको विश्रुद्धखलित जोडाइ प्रस्तुत गरिन्छ जसबाट अर्थमा भिन्नता आई अनिश्चितताको सिर्जना हुन्छ (एटम, २०६९:१३३) । डेरिडाले सबै सङ्कथनलाई ब्रिकोलाजको रूपमा लिँदै कुनै केन्द्र, आरम्भबिन्दु, स्थिर अर्थ नरहेको अभिव्यक्ति दिएका छन् (भट्टराई, २०६४:३९) ।

अन्तर्पाठीयता

एउटा कृतिको पठनमा अन्य पूर्ववर्ती कृतिको छाप, प्रभाव, वा भत्को देखिन्छ त्यसको अध्ययन अन्तर्पाठीयतामा गरिन्छ । अन्तर्पाठीयताको अभिप्रायलाई मार्टिन ग्रेले यसरी खुलाएका छन् : यो रूपान्तर, अनुवाद, अनुकरण, पूर्वसङ्केत, चोरी, ग्रहण, प्रहसनात्मक, नक्कल आदिका माध्यमले पाठहरूका बिच सम्बन्ध देखाउन फ्रेन्च समीक्षक जुलिया क्रिस्तिभाम्बारा खोजिएको शब्द हो (गौतम, २०६४:२२५) ।

पाठमा विद्यमान तर्क र बोधको भेदमा विनिर्माणको दृष्टि परेको हुन्छ जसले गर्दा एउटा पाठ र अर्को पाठबाट अलग हुन्छ भन्दै डेरिडाले हर पाठको विनिर्माण फरक किसिमले हुन सक्ने बताएका छन् । उनी थप के पनि बताउँछ भने हर पाठको आफ्नै सञ्जाल हुन्छ र हर पाठ एक दोस्रासँग मिल्दाजुल्दा हुन्छन्, हर पाठ एक आपसमा संवादमा रहन्छन्, कुनै पनि त्यस्तो पाठ छैन जो बन्द होस् अथवा बाह्य प्रभावबाट गुन्त होस् यस्तै लेखन अन्तर्पाठीय क्रिया हो, यसको कहिले अन्त्य हुँदैन (पचौरी, २०७१:२५) ।

अद्यतन सिद्धान्तकारको तर्क यस्तो छ भन्दै जोनाथन कुलरले भन्छन् कि कृतिहरू अन्य कृतिबाट वा अग्रज कृतिद्वारा दोहोर्याएर, हाँक दिएर अथवा रूपान्तरित गरेर सम्भव बनाइन्छन यसले गर्दा कहिलेकाहीँ अन्तर्पाठीयता रमाइलो नाम हुन जान्छ (गौतम, २०६७:५१०) । कुनै पनि कृति शून्यमा निर्माण हुन नसक्ने भएकाले कृति नितान्त

वाह्य प्रभावबाट मुक्त हुन्छ, भन्नेकुरा विनिर्माणका लागि मान्य हुँदैन यद्यपि लेखकीय स्वभाव, क्षमता र प्रवृत्ति अनुसार अन्तर्पाठीयतामा भने पृथक्ता आउन सक्छ। उही स्रोतबाट लिइएका फरक फरक लेखकका रचनामा पाठ भिन्नता हुन सक्छ र तिनको स्वाद पनि बग्लै हुन सक्छ। “अन्तर्पाठले खास किसिमको अन्तरअनुशासनको झल्को दिन्छ (गौतम, २०६७:५१७)।” गौतम थप भन्छन्, “फराकिलो परिप्रेक्ष्य लिएर भन्ने हो भने अनेकौं रूपमा अन्तर्पाठीयताका टुक्रा उपलब्ध हुन्छन् मानवीय सभ्यताको सभ्यतासम्बन्धी चिन्तनको विकास भनेकै अन्तर्पाठीयताको सिक्री बन्दै जानु हो (२०६७:५१५)।”

अन्तर्पाठीयताको पठन सम्बन्धमा गोविन्दराज भट्टराई के भन्छन् भने पहिले स्वतन्त्र पाठको अध्ययन गरिन्छ, अनि सञ्जालमा बेरिएका पाठको अध्ययन गरिन्छ, यसरी एउटा पाठ अन्तर्पाठ बन्दछ र कृतिको अर्थ खुल्दछ। कृतिको अर्थ लगाउनु भनेको ती प्रत्येक पाठका अर्थहरू पत्ता लगाउनु हो अर्थात पाठहरू भित्र घुस्नु हो (२०६४:५६४)। यसरी विनिर्माणमा पाठहरूको अन्तरसम्बन्धको खोजी हुन्छ र विपठन गरिन्छ।

न्यायका (जस्टिस) रूपमा विनिर्माण

विनिर्माण न्याय हो र यो इतरलाई (अदर) बुझ्दछ भनिन्छ। किनारामा परेका दबेका, दबाइएका, दोस्रो ठानिएका, गौण बनेका, महत्वपूर्ण नठानिएकाहरूलाई प्राथमिकतामा राखिनुपर्ने भन्दै डेरिडा स्वयंले भनेका छन्: म ज्यादा निर्णायक, केन्द्रीय, महत्वपूर्ण देखिने बिन्दुहरूमा अनन्यताका साथ वा प्राथमिकताका साथ केन्द्रित हुन्छ, बरु म फिँजारिन्छु र मेरा लागि द्वितीयक, असामान्य, पार्श्विक, किनारीय, पराश्रित, सीमारेखीय केसहरू महत्वपूर्ण हुन्छन् (गौतम, २०६७:४२६)। खासगरी १९६० र १९७० को दशकहरूमा अश्वेत अमेरिकी तथा नारीवादीहरू आन्दोलनमा रहेका तथा गोरा, धनी, युरोपेली बाहेकका अरूहरू शक्तिहीनताको कारण आफूलाई दमित महसुस गरिरहेका बेला डेरिडाद्वारा परिभाषित विरोधाभाषी पदक्रमको अवधारणा विशेष सान्दर्भिक बनेको थियो (उप्रेती, २०६६:४९)। डेरिडाले मूल र केन्द्रको विरोधीलाई, परिधीयलाई तिरस्कार र उपेक्षितलाई बढी महत्व दिएका छन् उनको तात्पर्य टेक्स्टको मानिआएको मूल भावमा आक्रमण गर्न सकियोस् भन्ने हो (गौतम, २०५९:३३०)। किनारा भित्र पस्दा मात्रै केन्द्रका त्रुटि पत्ता लाग्ने भएकाले डेरिडाले आफ्नो दर्शनलाई ‘किनाराको दर्शनका’ रूपमा लिएका छन् (भट्टराई, २०६४:५१)। उनले समाजमा बहिष्कारमा परेका बहुला, पागल भनिएकाहरूसँग पनि सत्य हुने, जसले सर्वानुमतिलाई गलत सिद्ध गरिदिने विचार राखेका छन् (थापा ‘निरव’, २०६४:२३)। विनिर्माणले परम्परित कर्म, सोच, अवधारणा आदिका विपरीत दिएको किनारामा परेको प्रकट हुन नसकेकोलाई उठाएर युगौंको असन्तुलन हटाई एक प्रकारको सन्तुलन स्थापित गर्ने प्रयत्न गर्दछ (भट्टराई, २०६७:१५९)। यसरी डेरिडाले प्रभुत्वमा रहेको परम्परित अर्थका विरुद्ध किनारमा रहेको, दबेको उपेक्षित पारिएको अर्थ अर्थात सत्यलाई उजागर गर्ने रणनीतिका रूपमा विनिर्माणलाई अधि सारेका छन्।

साहित्यिक विधाको अस्वीकार

विनिर्माणवादले परम्परागत रूपमा स्थापित साहित्यिक विधाहरूको मान्यतालाई अस्वीकार गर्दै कुनै पनि लेखन शुद्ध रूपमा, कथा, कविता, नाटक, निबन्ध समालोचना आदि नभएर त्यो विभिन्न विधाहरूको मिश्रणबाट बनेको पाठ (Text) मात्र बन्न हो भन्ने मान्यता राखेको छ। यसले गर्दा फरक फरक विधाहरूको रूपमा मान्यता पाएका

साहित्यका विभिन्न विधा तथा इतिहास, समालोचना, दर्शनआदिको आ-आफ्नो पहिचान समाप्त भएको छ । डेरिडाले दर्शनलाई साहित्यभन्दा माथि राख्ने परम्परालाई तोडी ज्ञानका सबै निकायलाई एउटा पाठको रूपमा हेरेका छन् । यसले गर्दा विनिर्माणमा कुनै पनि विधा शुद्ध रूपमा रहेको रहेको हुन्छ भन्ने मान्यतालाई अस्वीकृत भएको छ । विनिर्माणवादीहरूले भाषामा अलङ्कारिकताको महत्व स्थापना गरेर साहित्य र साहित्येतर मानिने पूर्व मान्यतालाई भञ्जन गरेका छन् । उनीहरूले अलङ्कार नभएको भाषा नै हुँदैन, जहाँ भाषा हुन्छ त्यहाँ अलङ्कार हुन्छ अलङ्कारिक अभिव्यक्तिले गर्दा विज्ञानको होस् वा दर्शनको भाषा अथवा समाजशास्त्र लगायत अन्य निकायको भाषा नै किन नहोस् त्यहाँ पनि साहित्याभिव्यक्ति रहेको हुन्छ भन्ने मान्यता राखेका छन् फलतः विधाहरूको साँध सीमा भत्केको छ र साहित्यिक विधाहरू अस्वीकृत भएका छन् । विनिर्माणवादीहरू ज्ञान, विज्ञान, दर्शन, साहित्य आदि विभिन्न निकायको परस्परमा प्रभाव रहेकै हुन्छ यसले गर्दा कुनै पनि विधा शुद्ध रूपमा रहिरहेको हुन्छ भन्नुभन्दा पनि विधाहरूको मिश्रणले पाठ (Text) निर्माण भएको हुन्छ भन्नु मगपराउँछन् ।

लेखकीय दाबीको विरोध, लेखकको अस्तित्व अस्वीकार

डेरिडाका अनुसार किताबको अन्त लेखनको सुरुवात हो अर्थात लेखन अथवा भाषाको भेदबाट नया अर्थको प्रवाह गर्नु हो (पालीवाल, २०६७:११५) । सेभिङ् द टेक्स्टमा हर्ट म्यानले आलोचकलाई पाठको व्याख्या गर्ने व्याख्याता, कृतिको आस्वाद गर्ने आस्वादका रूपमा गर्ने होइन बरु कृति अर्थात पाठमा नयाँ अर्थको निष्पत्ति गर्ने सर्जकका रूपमा लिँदै डेरिडीय विचारको प्रतिस्थापन गरेका छन् (पालीवाल, २०६७:१२०) । त्यसैगरी पाल दि म्यानले सिर्जना र आलोचनाको भेद गर्ने र आलोचनालाई तल्लो स्तरमा राख्ने परम्पराको अन्त्य गर्दै आलोचनालाई पनि सिर्जनकर्मका रूपमा लिएका छन् जहाँ लेखकले पाठमा यी-यी कुराहरू प्रस्तुत गरिएको छ भनेर दाबी अथवा स्वीकार गर्छ भने विनिर्माणवादले त्यसको विरोध गर्छ किनकी कृतिभित्र के भनिएको छ, कस्तो भनिएको छ, किन भनिएको छ, कसलाई भनिएको छ ? आदि छुट्टाउने वा समालोचना गर्ने अधिकार पाठकमा रहेको हुन्छ । विनिर्माणवादी सिद्धान्त अनुसार कुनै पनि पाठले लेखकले दाबी गरेजस्तो अर्थ दिँदैन । पाठको अर्थ लगाउने, विश्लेषण गर्ने र निष्कर्ष निकाल्ने अधिकार पाठकमा हुन्छ । पाठकले आफ्नो रुचि, क्षमता, स्तर अनुसार एउटै पाठको पनि विविध अर्थ निकाल्न सक्छ । लेखकले पाठमा जुन कुराको प्रतिष्ठापन गरेको छु भनी दाबी गर्छ त्यही कुराको विरोधमा विनिर्माण उभिन्छ । विनिर्माण लेखकको दाबी विरुद्ध छेडिने अभियान हो विनिर्माणले पाठलाई एउटा खुल्ला पसलजस्तै मान्छ (गौतम, २०५९: ३२६) । जहाँ ग्राहकले आफ्नो रुचि, क्षमता अनुसार स्वतन्त्र रूपले सामान किन्छ तर पसलेको दबावमा होइन । त्यसैगरी पाठबाट कुनै पाठकले आफ्नो क्षमता, रुचि, अनुभव आदि अनुसार विभिन्न अर्थ निकाल्न सक्छ । पसले रूपी लेखकको दबावमा परेर होइन ।

विनिर्माणमा सिर्जनाको ठाउँ संयोजनले लिएको छ, यसबाट लेखकको केन्द्रीय अस्तित्व गौण बनेको छ (एटम, २०६९:९०) । रोलॉ बार्थले १९६८ मा 'लेखकको मृत्यु' नामक निबन्ध लेखेर लेखकको मृत्युको घोषणा गरेका छन् ।

उनले टेक्स्ट के हो ? भनेर अर्थात्उने अधिकार लेखकमा नभएर पाठकमा हुन्छ, भन्ने मान्यता स्थापित गरेका छन् । विनिर्माणले पनि पाठमा केन्द्रित भएर पाठभन्दा बाहिर कसैको पनि अस्वत्वलाई स्वीकार गर्दैन । यसले लेखकलाई होइन पाठलाई र पाठकलाई महत्व दिएको छ, जसले गर्दा लेखकको स्थान पाठकले ग्रहणगरेको छ, ऊ एकातिर लेखकको रूपमा खडा भएको छ भने अर्कोतिर समीक्षकको जिम्मापनि उसैमा रहेको छ । एउटा कृतिको विनिर्माण हुँदा पहिलो लेखकको मृत्यु हुन्छ, र विकथाहरू संयोजन गर्ने पाठक नै लेखकका रूपमा जन्मन्छ, भन्ने मान्यता यसको रहेको छ (एटम, २०६१:१२३) । हाइडेगरको भाषाले नै मान्छे, बोल्दछ, भन्ने मान्यतासँग सहमत हुँदै बार्थ यसो भन्छन् : लेखक भाषाद्वारा अर्थमाथि नियन्त्रण गर्नुको साटो भाषाले लेखक, अर्थ र सारा कुरालाई नियन्त्रित गरिरहेको हुन्छ, जुन जुन कुराले एउटा लेखक लेखक ठहरिन्छ, ती कुरालाई भाषाले नियन्त्रणमा लिएको हुन्छ, ... डेरिडाले अनेक ठाउँमा प्रकट गरेका धारणासँग यसले मेल खान्छ (भट्टराई, २०६४:३५६) । आधुनिक युगको लेखक सर्वेसर्वाको हुन्छ, भन्ने मान्यतालाई उल्ट्याउँदै विनिर्माणले यसको ठाउँ पाठकलाई दिएको छ । लेखकको अस्तित्व अस्वीकार भएपछि, लेखकले भन्दा पाठले र पाठले भन्दा पनि पाठक (नयाँ लेखक) ले महत्व पाएको छ । यसरी कुनै पनि पाठमा पाठकले नयाँ अर्थहरू खोज्ने भएकाले विनिर्माणमा पाठकले महत्व पाएको हो । उसले लेखककै तहमा गएर पाठको पुनर्निर्माण गर्ने भएकाले र पाठका दबाइएका, छेकिएका अर्थहरू खोज्ने भएकाले ऊ पाठको सक्रिय उपभोक्ता भएकाले विनिर्माणले लेखक भन्दा पाठ र पाठकलाई बढी महत्व दिएको छ र लेखकीय प्रभुत्व समाप्त भएको छ ।

वैज्ञानिक दावामा असहमति

विनिर्माणवादीहरू वैज्ञानिक पद्धतिद्वारा प्रस्तुत गरिएको सत्यतथ्यमाथि अविश्वास गर्दै त्यसको विरोध गर्दछन् । उनीहरूले विज्ञानलाई वैज्ञानिक दृष्टिकोणले नहेरेर त्यसलाई एउटा दृष्टिकोण, बुद्धिवाद, वाक्कला तथा अलङ्कारका रूपमा हेर्दछन् (गौतम, २०५९:) ससुरले भाषाको वैज्ञानिक अध्ययन सम्भव छ, भन्ने मान्यता राख्छन् । उनको कृतिको नाम पनि लिङ्गिर्वाष्टक (भाषाविज्ञान) नै रहेको छ । उनले भाषाको वैज्ञानिक अध्ययन गरेर त्यससम्बन्धी सत्यतथ्य मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । तर विनिर्माणवादीहरूले ससुरको भाषासम्बन्धी वैज्ञानिक अध्ययनप्रति शङ्का गरेका छन् । विनिर्माणवादीहरूले विज्ञानको सट्टा अलङ्कारलाई महत्व दिएर विज्ञानजस्तो क्षेत्रलाई पनि साहित्य समान मानेका छन् । जसरी साहित्य अलङ्कार, कला, रहस्य आदिले गर्दा यथार्थपरक हुँदैन, त्यसैगरी विज्ञान पनि यथार्थ हुँदैन भन्ने मान्यता विनिर्माणवादीहरूको रहेको छ । डेरिडाले तर्कको दमन गर्ने दमनकारी विचार विमर्शका रूपमा विज्ञानलाई लिएका छन् र विनिर्माणले यसबाट मुक्ति दिलाउने तर्क राखेका छन् (पचौरी, २०६९:१९३) । यसरी विनिर्माणवादीहरूले भाषाका सबै क्षेत्रमा अलङ्कार व्याप्त छ, विज्ञानको क्षेत्रमा प्रयोग गरिने भाषा पनि आलङ्कारिक अर्थात् वट्ठवार्थकताबाट मुक्त छैन छ, फलतः विज्ञानले पनि सही वा निश्चित मान्यता स्थापित गर्न सक्दैन भन्दै वैज्ञानिक दावामा असहमति राखेका छन् ।

इतिहासको अस्वीकार

विनिर्माण आधुनिक युगीन मान्यताका विरुद्ध आएको आन्दोलन भएकाले यसले इतिहास गतिशील, प्रगतिशील तथा उन्नतितर्फ उन्मुख छ भन्ने मान्यतालाई अस्वीकार गरेको छ । विनिर्माणको पृष्ठभूमिमा रहेका नित्सेले इतिहासलाई प्रगतिको विकशनशील यात्रा मान्न अस्वीकार गरेका छन् (पाण्डे, २०७३:१२२) । डेरिडा, फुको तथा अन्य नित्सेवादीहरू इतिहासलाई मरणासन्न देख्छन् (गौतम, २०५९:७३) । इतिहास कारण, कार्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको मानिन्छ तर विनिर्माणका प्रवर्तक डेरिडा कुनै पनि द्वैततालाई स्वीकार गर्दैनन् फलतः इतिहास अस्वीकृत भएको हो । यसले मान्छेको प्रगति कारण कार्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढ्छ भन्ने मान्यतालाई अस्वीकार गरेको छ । इतिहासका व्याख्या विवेचना गर्ने हिगेलवाद तथा मार्क्सवादलाई डेरिडाले द्वैतत्वमा उभिएका तर्कजालको रूपमा लिएका छन् यसको कारण उनले भाषाको रूपाधिक्य गुणलाई स्वीकारेका छन् । भाषाको यही गुणले सत्यबोध हुन दिँदैन र वस्तुगतता, निश्चितता भन्ने हुँदैन भन्ने मान्यता उनको रहेको छ । भाषाको रूपाधिक्यबाट इतिहास पनि बचन सक्तैन त्यसैले यसले बताएको, यसले व्याख्या गरेको कुरा पनि सत्य हुन सक्तैन ती सबै कल्पना हुन भन्ने मान्यता विनिर्माणको रहेको छ । यसले कारण कार्यलाई उल्टाई कार्यबाट कारणको खोजी गर्दछ र इतिहासलाई कुनै विशेष अधिकार नदिई त्यो पनि एक पाठ हो भन्ने मानेको छ (पचौरी, २०६९:१९९) । विनिर्माणवादले कुनै पनि कृतिको महत्व लाई आफैमा स्वायत्त मानेर बाह्य तत्वलाई अस्वीकार गर्छ यसका लागि इतिहास पाठभन्दा बाहिरको कुरा भएको हुनाले त्यसको अस्वीकार गर्छ । कृति मात्रको स्वतन्त्र विपठनबाट विश्लेषणको बाटो पहिल्याउन खोज्ने भएकाले विनिर्माण इतिहास लेखनलाई समेत अर्थहीन मान्छ (श्रेष्ठ, २०६९:६०) । अब्राहमसले विनिर्माणवादीहरूका अनुसार इतिहास लेखन असम्भव मात्र होइन, इतिहास भन्ने कुरा नै हुँदैन भन्ने विचार राखेका छन् (बराल, २०६७:१६०) ।

मार्क्सको भूत कितावमा डेरिडाले 'इतिहासके अन्त्य' को सन्दर्भ प्रस्तुत गरेको कुरा नरकसले बताएका छन् (भट्टराई, ३६९) । इतिहास परम्परामा आधारित हुन्छ तर विनिर्माणवादीहरू परम्परागत स्थापित मान्यताहरूलाई उल्ट्याउने भएकोले इतिहासको अस्तित्व स्वीकार गर्दैनन् ।

निष्कर्ष

विनिर्माण फ्रान्सेली दार्शनिक तथा चिन्तक डेरिडाद्वारा प्रतिपादित भाषा विश्लेषण गर्ने एक नवीन सिद्धान्त हो । उनका अतिरिक्त डि म्यान, मिलर हार्टम्यानले आ आफ्ना छुट्टै कृतिका माध्यमले यसलाई अझ विस्तारित गर्ने काम गरेका छन् । फ्रान्स हुँदै अमेरिकामा विस्तारित बनेको विनिर्माण अहिले विश्वभरि फैलिएको छ । विनिर्माण मूलतः भाषिक चिन्तन हो । भाषा सम्बन्धी सुदीर्घ पश्चिमी चिन्तन परम्पराबाट डेरिडाले आवश्यक पृष्ठभूमि तथा प्रभाव र प्रेरणा प्राप्त गर्दै त्यसकै प्रतिक्रिया स्वरूप अर्थात विरुद्धमा विनिर्माणको प्रवर्तन गरेका छन् । प्लेटो, रूसो हुँदै ससुरसम्मको भाषिक चिन्तन परम्पराले वाक्लाई मूल र लेखनलाई त्यसको सहायक अर्थात गौण रूपमा स्वीकार गरेको भएपनि डेरिडाले यसमाथि प्रश्न चिन्ह मात्र लगाउँदै लेखन कसरी वाक्भन्दा अझ सशक्त र प्रभावकारी छ

अर्थात वाक्भन्दा लेखन नै कसरी प्रथम स्थानमा छ भन्ने चिन्तन प्रस्तुत गर्दै उक्त परम्परित मान्यतालाई उल्टाइदिएका छन् । उनले समग्र पश्चिमी चिन्तनालाई नै मूलको खोज गर्ने र केन्द्रलाई प्राथमिकता दिने भन्दै यसलाई शब्दकेन्द्रवादको आरोप लगाएका छन् । शब्दकेन्द्रवादी मान्यतामा शब्दले निश्चित अर्थ दिन्छ, अर्थात शब्दले अर्थलाई उपस्थिति गराउँछ, भन्ने मानिन्छ । यस्तो मान्यताका विरुद्ध उनले भाषिक विभेदकताको सिद्धान्त प्रस्तुत गर्दै कसरी अर्थ छरिएको हुन्छ, र विभेद गर्छ, फलतः शब्दार्थ निश्चित नहुने विचार प्रस्तुत गर्दै विनिर्माणीय पठनमा यस्ता छरिएका, लुकेका, दबाइएका अर्थहरूको खोजी गर्नुपर्ने मान्यता राखेका छन् । उनले भाषाको अभिलक्षण नै शालङ्कारिक हुने भएकाले यो सोभो अर्थमा मात्र सीमित हुँदैन बरु यो लाक्षणिक र बक्र रूपमा प्रस्तुत हुने भन्दै भाषा स्वभावैले बहुअर्थकारी भएको मान्यतालाई स्थापित गरेका छन् । भाषाको यस्तो स्वरूपका कारण वस्तुपरकता, यथार्थनिष्ठता भन्ने कुरा भूठ भएको तथ्यलाई उनले अगाडि सारेका छन् । यसैका आधारमा उनले लेखकलाई बढी प्रश्रय दिने मान्यताका विरुद्ध लेखकभन्दा बढी पाठ र पाठकलाई महत्वदिएका छन् ताकि पाठक कृतिमा लुकेका अर्थलाई बाहिर निकाल्न सकोस र कृतिको सही पठन हुन सकोस्, ऊ सहलेखकका रूपमा उसको उपस्थिति हुन सकोस । यसैगरी सत्य र वस्तुपरक भनी दावा गरिएको इतिहास होस् अथवा वैज्ञानिक चिन्तन नै किन नहोस तिनमा पनि सत्यता नभएको विचार उनले प्रस्तुत गरेका छन् । विनिर्माणले परम्परागत रूपमा स्थापित साहित्यिक विधाहरूको मान्यतालाई अस्वीकार गर्दै कुनै पनि लेखन शुद्ध रूपमा, कथा, कविता, नाटक, निबन्ध समालोचना आदि नभएर त्यो विभिन्न विधाहरूको मिश्रणबाट बनेको पाठ मात्र हो भन्ने मान्यता राखेको छ । ज्ञान, विज्ञान, दर्शन, साहित्य आदि विभिन्न निकायहरू एक अर्कासँग सधैं संवादमा रहेने भएकाले कुनै पनि विधा शुद्ध रूपमा नरहने बरु विधाहरूको मिश्रणले पाठ निर्माण हुने भएकाले कृति अन्तर्पाठीय हुने मान्यता विनिर्माणको रहेको छ । भाषा सम्बन्धी नवीन चिन्तनलाई प्रस्तुत गर्दै विनिर्माणवादीहरूले परम्परित रूपमा सत्य भनेर बुझिँदै आएका विविध मान्यताहरूलाई उल्ट्याइ दिएका छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, इन्द्रविलास (२०६९). *पश्चिमी साहित्य सिद्धान्त* (दोस्रो.सं). ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- आचार्य, ब्रतराज (२०६८). *वाक्क्रिया सिद्धान्त र साहित्य. रत्न बृहत नेपाली समालोचना*. सम्पा.राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण गौतम. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- उप्रेती, सञ्जीव. *सिद्धान्तका कुरा* (२०६८). काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स् ।
- एटम, नेत्र. *समालोचनाको स्वरूप* (२०६९). ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- गौतम, कृष्ण (२०५९). *आधुनिक आलोचना: अनेक रूप अनेक पठन* (दोस्रो सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- गौतम, कृष्ण (२०५९). *प्राच्य महाकाव्य*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- गौतम, कृष्ण (२०६४). *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स् ।

- गौतम, कृष्ण (२०६७). *उत्तरआधुनिक संवाद*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- गौतम, कृष्ण (२०७१). *उत्तरसिद्धान्त*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- गौतम, लक्ष्मण (२०७०). *नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनि समालोचना* (दोस्रो.सं.). काठमाडौं: ओरिएण्टल पब्लिकेसन ।
- घर्ती, दुर्गावहादुर (२०७१). *विनिर्माणवादी दृष्टिमा सुम्निमा उपन्यास*. वाङ्मय-१५, ६९-७९ ।
- चैतन्य.मोहन (२०६५). *समीक्षा र सौन्दर्य*. काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।
- छेत्री, हर्क बहादुर (२०५३). *विनिर्माण : अर्को एउटा पद्धति ?*. *समकालीन साहित्य*-६:२. २२. ४१-५१ ।
- तामाङ,पेम्पा (२०५५) *विनिर्माण निर्माण-१८/३२*. ७८-८६ ।
- थापा 'निरव'(२०६६). *विनिर्माण : संक्षिप्त चर्चा* *भृकुटी-४*. १६-२६ ।
- पचौरी, सुधीश (२०७१). *देरिदा: विखण्डनकी सिद्धान्तिकी* (दोस्रो.सं.) नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- पचौरी, सुधीश (२०६९). *आलोचना से आगे* (दोस्रो.सं.). नयाँ दिल्ली: राधाकृष्ण प्रकाशन ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०६५). *अर्थभ्रान्तिको उत्तरचेतनाका विरुद्ध*. काठमाडौं: वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३) . *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- पालीवाल, कृष्णदत्त(२०६७). *उत्तरआधुनिकतावाद और दलित साहित्य* (दो.सं.). नयाँ दिल्ली: वाणी प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०६४). *साहित्य र समाज* ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०६७) *मार्क्सवाद र उत्तरआधुनिकतावाद* (दोस्रो सं.) . ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०७३) *मार्क्सवाद र सर्वाल्टर्न अध्ययन*. ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, गोविन्दराज.(२०६४). *उत्तरआधुनिक विमर्श*. काठमाडौं: मोडर्न बुक्स ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६६). *उत्तरआधुनिक ऐना* (दोस्रो.सं.). काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- भट्टराई, रमेश (२०६७). *डेरिडा र विखण्डनवाद*. *भृकुटी-१०*. ३४२-३६४ ।
- लोहनी,श्रीधर प्रसाद र रमेश प्रसाद अधिकारी (२०६७). *एकता कनसाइस इङ्लिस नेपाली डिक्सनरी*. काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- शर्मा, मोहनराज (२०६६) . *आधुनिक तथा उत्तरआधुनिक पाठकमैत्री समालोचना*. काठमाडौं : क्वेस्ट पब्लिकेसन. प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र लुइटेल् (२०६९). *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०६५). *साहित्यको इतिहास* (तेस्रो.सं.). काठमाडौं: पालुवा प्रकाशन ।
- सुवेदी, अभि (२०५४). *पश्चात्य काव्य-सिद्धान्त* (दोस्रो.सं.). ललितपुर: साभा प्रकाशन ।